

УДК 94(477):327(470:438)«1660»

В. В. Газін

ЧУДНІВСЬКА КАМПАНІЯ 1660 р. — РУБІЖНА ПОДІЯ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНУ

У статті проаналізовано результати Чуднівської кампанії 1660 р. у сенсі її впливу на перебіг московсько-польської війни 1654–1667 рр.

Автор відзначає, що дана подія, а саме поразка московського війська воеводи Василія Шереметьєва під Чудновим та укладення українським гетьманом Ю. Хмельницьким угоди з Польщею, що відбулося під Слободищами (підписання Слободищенського трактату, який фіксував відновлення дії Гадяцької угоди 1658 р.), привела до зміни співвідношення сил у московсько-польському протистоянні.

Для Варшави створилися передумови для переможного завершення війни з Московією та цілковитого повернення України під свою владу.

Однак, ситуація в Україні, яка була майже безнадійною для Москви, невдовзі суттєво покращилася. І тут чи не головним фактором стала позиція лівобережної козацької старшини, яка відмовилася визнати угоду, підписану під Слободищами.

За таких умов в Москві задля укріплення своїх позицій хоча б на території Лівобережної України, беруть курс на обрання тут окремого гетьмана, що, врешті, вело до розколу козацької України на два гетьманства.

Ключові слова: Чуднівська кампанія, Слободищенський трактат, Юрій Хмельницький, Річ Посполита, Московія.

Головною подією українського театру польсько-московської війни влітку – восени 1660 р. стала Чуднівська кампанія. Саме вона мала вирішальний вплив на співвідношення сил між Московією та Варшавою, яке скалося восени 1660 р. та визначила подальший перебіг протистояння, що тривало з 1654 р. Чуднівська кампанія досить ґрунтовно відображена в історіографії. Її передумови, хід та наслідки проаналізовані в роботах В. Герасимчука, В. Степанкова, Т. Таїрової-Яковлєвої, А. Гнілка та П. Кролля [17; 18; 25, с.187–195; 30, с.89–138; 31; 33, с.377–394]. Однак, з огляду на те, що події осені 1660 р., що розгорнулися під Чудновим привели до кардинальних змін в перебігу московсько-польського протистояння, означили чергову спробу реанімувати гадяцькі ідеї та, врешті, призвели до становлення передумов трагічного розколу Української козацької держави, слід зупинитися на окремих важливих моментах, які дадуть можливість зрозуміти особливості

розвитку польсько-московського протистояння та ролі українського чинника.

На кінець 1659 р., попри відчутну поразку московських військ під Конотопом, царському керівництву все ж вдалося не лише мінімізувати її негативні наслідки, а й, скориставшись зміною гетьмана на чолі України, значно посилити там свої позиції. Власне новий формат московсько-українських відносин зафіксував Переяславський договір 1659 р. Своєю чергою, Варшава, яка значно покращила свої позиції і в протистоянні з Москвою, і в Україні, опинилася перед загрозою цілковитої втрати останньої.

Відтак, на 1660 р. в московсько-польській боротьбі окреслилося нове загострення. Активізувалися військові дії в Литві. Ініціатива їх розгортання і на українському театрі належала московському керівництву. Князь В. Шереметьєв окреслив їх головною цілю – вихід під «...польські міста... під Корець та під Луцьк» [30, с.70]. Заволодіння Волинню стало б вирішальним фактором для поширення московської влади на всі українські землі (Волинь та Поділля в Москві традиційно розглядали в якості земель, що мають безпосередньо відійти до царських володінь, що навіть значилося в титулах Алексея Михайловича). Однак підготовка кампанії виявила суттєві прорахунки, які позначилися на кінцевому результаті. Насамперед, у Москві недооцінили військові можливості противника. Там були переконані, що поляки сміливі лише в бою проти слабкого супротивника, «... а від армії, яка легко скорила Литву, перелякано втікатимуть» [30, с.74]. Проте, на цей час Варшава значно покращила своє становище, що позначилося і на військовому потенціалі. Позитивний вплив мало укладення Олівського трактату зі шведами, залагодження конфлікту через заборгованості у виплаті жалування з литовським військом, а також загальне піднесення психологічного стану польсько-литовських військ після перших перемог над москвитами в Литві. Негативно позначилося на результатах кампанії невірно обрана тактика. Шереметьєв, розраховуючи, що буде мати справу з відносно нечисленним військом С. Потоцького, а полки гетьмана Ю. Хмельницького діятимуть проти татар, розділив сили. Однак, як з'ясувалося, польському командуванню в короткий термін вдалося, по-перше, об'єднати польські й татарські війська, а по-друге, підтягнути значні сили під командуванням досвідченого воєначальника Єжи Любомірского, що стало цілковитою несподіванкою для Москви [27, с.583]. Насамкінець, на результатах кампанії позначилася як особисті дії Шереметьєва, який поводив себе надзвичайно самовпевнено і зверхньо та зневажливо, зокрема по відношенню до молодого гетьмана Юрія Хмельницького [25, с.189], так і загалом позиція царського керівництва, яке демонструвало відкрито зневажливе ставлення до козацької старшини, традицій та принципів суспільних відносин в Україні, що дало привід Т. Таїровій-Яковлевій охарактеризувати її як «тупу дурість» [30, с.32–33]. В. Герасимчук, своєю чергою, зазначав, що в той час, коли в Москві мали б спрямовувати зу-

силля, щоб прихилити на свій бік козацьку старшину, натомість «... вона зовсім ігнорувала не тільки її автономні змагання, але не старалася навіть прихилити гетьмана і вволити його просьби» [18, с.291]. Наслідком цього стало поширення антимосковських настроїв, особливо в середовищі правобережної козацької старшини. Переяславський полковник Т. Цицюра писав, що серед старшини багато ворогів, які й раніше «не зичили добра», та й тепер від короля «відлучитися ніяк не бажають» [5, с.410].

За таких умов і розпочалася Чуднівська кампанія. Не вдаючись до подробиць військових дій, слід зазначити, що внаслідок означених прорахунків московського командування, а також, продуманих дій поляків, Потоцькому та Любомірському вдалося заблокувати окремо військо Шереметьєва (під Чудновим) та Ю. Хмельницького, за три милі від московської армії, під Слободищами. З 7 по 10 жовтня 1660 р. тривали спроби поляків здобути штурмом український табір [3, с. 37]. Проти Хмельницького були зосереджені кращі польські підрозділи Є. Любомірского, Я. Собеского, Я. Замойського, Д. Вишневецького [30, с.100]. Українські полки чинили відчайдушний опір, завдаючи відчутних втрат противнику. Це, врешті, створило сприятливі умови для початку мирних переговорів [30, с.99-100], рішення про які було прийняте на старшинській раді 10 жовтня 1660 р. Того ж дня Петро Дорошенко привіз до Любомірского грамоту від гетьмана Ю. Хмельницького з проханням про мир [34, с.45].

18 жовтня гетьман, особисто прибувши в табір поляків, досягнув на вірність королю [15, с.359]. Під час переговорів, що передували укладенню українсько-польської угоди, постало питання відновлення Гадяцької унії, на чому наполягали українські послы. З цього питання в польському таборі відбулася велика нарада, на якій намітилися дві позиції. Частина магнатів та шляхтичів виступала за необхідність вжиття більш жорстких заходів аж до цілковитого знищення козащини і відкидала можливість будь-яких компромісів. Інші, більш помірковані, за словами З. Вуйціка, репрезентували колись незрозумілі ідеї гетьмана Жолкевського, що з козаками краще вести переговори, ніж воювати. Останній підтримали й керівники польського війська С. Потоцький та Є. Любомірський, що й остаточно визначило позицію польської сторони [34, с.45].

Проте навіть це помірковане угруповання не погодилося на прийняття пункту про Князівство Руське. Час Гадяча виявився упущеним. Слід нагадати, що ще в 1658 р. низка положень Гадяцької угоди викликала заперечення з боку представників польської магнатерії та шляхти, що врешті призвело до її ревізії. Відтак в умовах, коли польська сторона виступала в ролі переможця й мала змогу диктувати свої умови, не дивно, що концепція Князівства Руського була з неї вилучена [10, с.351-354; 11, с.165-168]. На думку П. Кролля, новий договір уже не був унією, а лише угодою, подібною до тих, які укладалися з козаками раніше. У якості головного чинника, що все ж змусив польське керівництво

піти на угоду з українцями, була тривала війна з Московією, в якій козацькі сили мали відіграти відповідну роль [20, с.175]. При цьому слід констатувати факт, що Ю. Хмельницький та його оточення не виявили необхідної наполегливості у відстоюванні концепції утворення окремого Князівства Руського в складі Речі Посполитої. Добровільно відмовляючись від неї, гетьман пікаувався про збереження прав на ряд українських староств: Чигиринське, Черкаське, Корсунське та ін. [29]. Врешті, угода передбачала відновлення дії Гадяцького трактату 1658 р., за виключенням положень про Князівство Руське, оскільки, «...вони найменше потрібні для вольностей війська його королівської милості Запорозького і найменше слугують для непорушності вічного миру» [4, с.4; 8, с.127; 12, с.99]. При цьому, в угоді містилося чітке положення про необхідність розриву Війська Запорозького з Московією та спрямування зусиль на звільнення всіх українських фортець від московських військ [4, с.20; 8, с.127–128]. Загалом, вона викликала задоволення в середовищі польського політикуму. Показовим є вислів коронного канцлера М. Пращмковського в одному з листів від листопада 1660 р., де він зазначав, що з'явилася надія на заспокоєння України [14, с.57; 13, с.222–223]. А на думку польського історика Я. Качмарчика, угода з Українською державою, в тому вигляді, в якому вона була затверджена сеймом Речі Посполитої у 1661 р. остаточно поховала гадяцьку ідею перетворення Речі Посполитої в державу трьох народів [32, с.138]. Втім, можна погодитися з думкою Т. Чухліба, що вилучення з тексту українсько-польської угоди положення про Князівство Руське не означало власне зникнення ідеї триалістичної польсько-литовсько-руської федерації. Адже з української сторони зберігалася вимога, що козацька Україна має зайняти становище третьої складової Речі Посполитої, але замість Князівства Руського з князем на чолі, йшлося про Військо Запорозьке, очолюване гетьманом [28, с.24].

Сергій Плохій, проаналізувавши власне умови угод Війська Запорозького, відповідно з Московією та Річчю Посполитою в 1658–1660 рр., цілком слушно зауважив, що кожного разу, як «... козаки (Військо Запорозьке – В. Г.) переходили на інший бік у московсько-польській війні за контроль над Україною, вони втрачали нові й нові частини свого суверенітету» [22, с.161]. У той час, коли під Слободищами тривали бої, а потім розпочалися українсько-польські переговори, у таборі Шереметьєва, за умов голоду та нестачі порошу, єдині надії покладали на прибуття полків Ю. Хмельницького. 21 жовтня московський табір покинули козаки Т. Цицюри, що й стало вирішальним ударом для московитів [3, с.39; 24, с.86]. 2 листопада 1660 р., опинившись у безвиході (за словами самого воєводи, «... від гарматної та гранатної стрільби тіснота була велика, і з голоду їли коней мертвих, і від того людей померло багато, а хто був в живих знесилився, а коні всі в ратних людей з голоду всі померли, і порошу та свинцю у нас не стало... ба- чачи зраду Юрія Хмельницького і Тимофія Цицюри»), Шереметьєв змушений був розпочати переговори з поляками [6, л.1–5; 3, с.39].

Польською стороною були представлені вкрай жорсткі вимоги: по-перше, передати переможцям всю зброю, зокрема гармати, боєприпаси та хоругви, а по-друге, усі московські війська мали покинути Україну й зобов'язатися більше ніколи туди не вступати й жодних трактатів з козаками про протекцію не укладати. Після нетривалих переговорів було укладено угоду (Чуднівську), яка передбачала капітуляцію московського війська. Серед її умов було виведення усіх царських військ з українських міст: Києва, Переяслава, Ніжина, Чернігова. Військо Шереметьєва мало, здавши зброю, боєприпаси та хоругви, відійти до Кодні, Котельні та Паволочі. При цьому сам воевода та інші воєначальники мали залишатися під вартою допоки усі московські війська не покинуть українські міста [6, л.10–15; 3, с.40–41; 4, с.26–27, 70; 11, с.164; 12, с.101].

Шереметьєв відправив листи з відповідними закликами (виконати вимоги поляків) до воевод Барятінського та Чаадаєва, що перебували в Києві [3, с.39], однак ті проігнорували їх, вказавши, що не можуть здійснити це без відповідного царського указу. А Барятінській навіть доволі грубо відповів, що «... багато в Москві Шереметьєвих» [3, с.38]. Відтак, московські воєначальники так і не були звільнені. Шереметьєва відвезли до Криму, де той пробув у полоні 20 років. Інших відправили в Польщу [16, с.135; 24, с.87]. Трагічною виявилася доля самого московського війська, яке було віддане татарам, у відзначення заслуг останніх. Як наслідок, 36 тис. московського війська було «... частково висічено, а решту – до Криму в неволю забрано» [12, с.104]. Празмвській повідомляв, що до кримського полону потрапило понад 20 тис. московських вояків [11, с.56].

С. Соловйов, оцінюючи результати Чуднівської кампанії, зазначав: «Сильно налякала Москву звістка про конотопську поразку; ще більший жах викликала звістка про чуднівську. Тоді знищена була лише частина війська, загинули молоді вожді; тепер ціле військо, опора влади царської в Малоросії, не існує, і боярин, і воевода, яким справедливо пишалися, якого цар величав «вірним та істинним послушником своїм, хоробрим і мужнім архистратигом», боярин Шереметьєв в ганебному полоні у кримського поганина» [24, с.88]. Слід відзначити, що Москва втратила нещодавно зреформоване військо (його основу складали так звані полки нового строю [21, с.47]), на створення якого були спрямовані значні ресурси, залучені іноземні фахівці та на яке покладалися великі надії у війні проти Польщі. Це стало дійсно значним ударом для московського керівництва та визначило очевидну перевагу Польщі, яка зберігалася і в наступні роки.

Як зазначає З. Вуйцік, «... Значення кампанії було величезне. Вперше з початку війни вдалося полякам завдати великої поразки росіянам, результатом якої стало досягнення головної мети – повернення України» [34, с.44]. Ще більше значення для Варшави (з огляду на протистояння з Москвою) мало укладення нової польсько-української угоди. Вона означала денонсацію Переяславського договору 1659 р. і новий розрив України з Московією.

У сучасній російській історіографії стосовно чуднівських подій утвердився термін «катастрофа» [26, с. 51]. А Б. Флоря взагалі дійшов висновку, що її результати поставили під сумнів «... один з головних результатів перемін у Східній Європі – приєднання України до Російської держави» [27, с. 592]. Звичайно, дана теза цілком відображає сучасне московське бачення суті політичних процесів, що відбувалися в регіоні в середині XVII ст., й власне особливості тогочасних українсько-московських відносин. Водночас можемо погодитися з висновком Т. Таїрової-Яковлевої, яка, виносячи «чуднівську катастрофу» в якості однієї з ключових подій як в московсько-українських, так і в московсько-польських відносинах, наголошує, що після неї, коли «... привид поляків під стінами Кремля замаєчав як у часи Самозванця», в Москві було взято курс на те, щоб добитися миру з поляками за будь-яку ціну, «і першим пунктом серед можливих поступок значилася Україна» [26, с.51]. Звичайно, що для козацької України Чуднів аж ніяк не був катастрофою, а швидше були створені передумови для чергового етапу розвитку української державності. Однак, як показали наступні події, українська еліта (через дію суб'єктивних та об'єктивних, зовнішніх та внутрішніх чинників) так і не спромоглася скористатися ними.

Дійсно, українські події викликали в Москві неабияке занепокоєння. У листопаді 1660 р. туди надійшла перша інформація про поразку московського війська під Чудновим та «зраду» Ю. Хмельницького. Особливо болісно було сприйнято угоду з поляками, підписану Шереметьєвим, зокрема, стосовно необхідності виведення московських військ «... у свої міста і з Києва, і з Переяслава». Занепокоєння викликали дані про активність польських і татарських військ та про їх плани здійснити наступ на Лівобережну Україну [23, с.95]. Очевидно, певний час московське керівництво перебувало в розгубленому стані. Щоб не втратити ще й армію Ромодановського, цар віддав наказ князю «... не виступати в черкаські міста», а також «... не посилати порошу в Переяслав». Останнє, на думку Б. Флорі, свідчить що в Москві не бачили в той час на Лівобережжі сил, які б могли підтримати промосковський курс [27, с.594–596].

Однак, ситуація в Україні, яка була майже безнадійною для Москви, невдовзі суттєво покращилася. І тут чи не головним фактором стала позиція лівобережної козацької старшини, яка, свого часу, переважно демонструвала опозиційні настрої до гетьмана Івана Виговського, а 1659 р. пішла на укладення Переяславської угоди, яка повністю відповідала інтересам саме Москви та руйнувала позиції, які, свого часу, відстоювали і Богдан Хмельницький, і Іван Виговський. Тепер лівобережна козацька старшина відмовляється визнати угоду, підписану під Слободищами. Серед її очільників опиняється рідний дядько гетьмана наказний гетьман Я. Сомко (на думку В. Кривошеї, це був прояв внутрішньої боротьби всередині родинного «клану» Хмельницьких [19, с.160]), який уже 7 грудня 1660 р. піс-

260

ля наради з козацькою старшиною, духовенством та міщанами Переяслава надіслав листа царю, в якому присягав на «вірне і вічне підданство» й обіцяв «...за великого государя, за церкви Божі і за віру православну померти» [3, с.42]. Вірність московському царю на початку січня 1661 р. задекларував і ніжинський полковник Василь Золотаренко [3, с.43–44]. Ніжинський полк на момент укладення угоди під Слободищами брав участь у військових діях в Білорусі разом з військами Ю. Долгорукого. Відтак, Золотаренко відмовився виконати наказ Ю. Хмельницького покинути московську армію. Натомість на військовій раді козаки полку присягнули цареві, а свого полковника обрали Сіверським гетьманом [27, с.609–610]. Тоді ж у січні В. Золотаренко разом з іншим лівобережним полковником О. Силичем направили листа до руського воєводи С. Чарнецкого з вимогою негайно вивести польські війська з меж Чернігівського воєводства [9, с.1–3]. Серед факторів, які вплинули на позицію лівобережної старшини, були наступні: переважання промосковських настроїв над пропольськими (на Лівобережжі найбільш критично сприймали спроби порозуміння з поляками), що врешті призвело до неприйняття польсько-українських угод; підтримка, або, принаймні, співчуття до представників опозиції гетьману Виговському; дії московської влади, яка всіляко підтримувала, обласкувала тих, хто залишався їй вірним. Так, у травні 1661 р. спеціальне царське жалування було виділене вірним козацьким старшинам та полкам. Зокрема, особисто Яким Сомко отримував 500 рублів, а на переяславський полк було виділено 10000 рублів. Також відповідні суми були передані в Ніжинський та Чернігівський полки [3, с.64]. А в червні спеціальний царський посланець Фьодор Протасьєв був направлений до Сомка та Золотаренка з щедрими подарунками: кожен з них отримав по сорок соболів у 80 рублів [3, с.75–76]. Царський патерналізм, який спостерігався з боку Москви у Лівобережжі, фактично постав як один з дієвих методів московської експансії в Україні. Подібна практика продовжувалася і в наступні роки. Особливо активно в цьому сенсі співпрацював з московським урядом єпископ мстиславський і оршанський Мефодій (Максим Филімонович). Саме через нього здійснювалася роздача «казни царським добротам» [3, с.103].

Власне така ситуація дозволила Москві прийняти рішення про організацію виборів нового гетьмана України (на противагу Ю. Хмельницькому, який вчинив зраду), звичайно, йшлося лише про її лівобережну частину, контрольовану московським керівництвом. Відтак було направлено відповідну грамоту, адресовану лівобережній старшині, єпископу Мефодію, наказному гетьману Я. Сомку та запорізькому кошовому І. Брюховецькому [7, л.1].

З іншого боку, Москва здійснювала тиск та вдавалася до методів терору щодо «зрадників». Так, у Києві, де в цей час знаходилися війська воєвод І. Чадаєва та Ю. Бяратінського, було влаштовано справжній терор стосовно українського населення, щоб не допустити його переходу під владу Польщі. Так, в листах до царя

воєводи зазначали, що «...котрі черкаські городи і містечка тобі, великому государеві, вірно служити не стануть, то я ті городи поруйную, щоби неприятели не мали де стояти, щоб козаки і мужики боялись твоїх ратних людей. Треба буде їх цілком поруйнувати, щоби між ними (мужиками і козаками) посіяти незгоду). Над зрадниками я буду безмілосердно чинити промисел» [17, с. 148].

Зважаючи на обнадійливі листи від лівобережних старшин, московське керівництво вдається до активних дій. Так, у районі Белгорода в бойову готовність були приведені сили Г. Ромодановського. У Ніжин було направлено воєводу І. Ліхарева. Туди ж послано військовий загін, очолюваний стольником П. Скуратовим. Насамкінець, у напрямку Ніжина з Москви вирушив на чолі чисельного московського війська князь С. Змєєв [3, с.44–45].

На формування промосковської позиції мешканців Лівобережжя вплинули і дії польських військ у Правобережжі, які під враженням перемоги під Чудновим намагалися швидко, не гребуючи методами, опанувати всю тамтешню територію України й змусити населення до покори. Так, після завершення Чуднівської кампанії, коли сили Потоцького та Любомірського покинули Україну, туди вступила з Литви інша польська армія під керівництвом руського воєводи С. Чарнецького. Рухаючись на Київ і знищуючи окремі підрозділи московських військ, вони, водночас, пљондрували містечка та села, наводячи жах на місцеве населення, яке змушене було шукати порятунку в укріплених фортецях, де ще перебували московські залоги [12, с.105].

Самі поляки, попри перемогу під Чудновим та підписання Слободищенського трактату, так і не змогли повною мірою встановити контроль навіть на тій частині козацької України, яка залишалася під владою гетьманського уряду Ю. Хмельницького. За сприяння Варшави останній зберіг гетьманську булаву. Так, 20-22 листопада 1660 р. в Корсуні відбулася козацька рада. «Знавець козацьких настроїв» С.-К. Бенєвскій, що прибув на неї, зумів переконати старшину, рядове козацтво й самого Хмельницького, який після чуднівських подій виявляв бажання скласти з себе гетьманські повноваження, що саме він має залишитися гетьманом [2, с.29–30]. За ініціативи волинського каштеляна, на посаду генерального писаря було призначено П. Тетерю, який мав контролювати дії гетьмана та спрямовувати їх у необхідне русло [4, с.31–47; 24, с.92]. Проте, сподівання польського керівництва не виправдалися. Тетеря невдовзі покинув Україну та перебрався до Варшави, а дії Ю. Хмельницького уже невдовзі дали підстави сумніватися у його вірності підписаним угодам. Уже в листопаді – грудні 1660 р. в діях гетьмана стала помітною подвійна гра. З одного боку, він писав листи до Варшави, в яких засвідчував свою щирі відданість польському королю, а підписання Переяславського договору 1659 р. пояснював грубим тиском з боку московських воєвод [4, с.48]. Участь українського війська в Чуднівській кампанії пояснював планами укласти мир з Річчю Посполитою та повернутися під владу «свого природного господа-262

ря» [4, с.54–55]. З іншого боку, Ю. Хмельницький вже 25 листопада 1660 р. (відразу після ради, на якій було підтверджене його перебування на гетьманській посаді) вислав таємного гінця до Києва з листом до воєводи Ю. Барятінського та стольника І. Чаадаєва, в якому зазначав, що капітуляція і підписання угоди з поляками були наслідком примусу і безвихідної ситуації. Гетьман висловлював жаль з цього приводу та запевняв у готовності повернутися у підданство царя. Там же закликав воєводу переконати царя в необхідності направлення на Лівобережжя додаткових військ, які змогли б надати допомогу в разі антипольського повстання в Правобережжі [34, с.52]. Ходили чутки, що Ю. Хмельницький навіть посилав ченця Шафранського в Константинополь до патріарха з проханням скасувати його присягу королю, а також про наміри гетьмана домовитися з Сомком і Брюховецьким, щоб ті напали на нього разом з московськими військами і тоді б він перейшов на бік царя [24, с.97].

Загалом же, після чуднівської катастрофи, яка за інших обставин могла призвести до вкрай важких наслідків для Москви, зокрема, до її повного витіснення з України, царське керівництво не тільки зберегло позиції в Лівобережжі, а й стало виношувати плани повернення під свою владу й Правобережної України. Підставою для цього слугували згадувані уже листи Ю. Хмельницького, в яких він говорив про вимушеність своїх дій у жовтні 1660 р. Відтак, у Москві вдаються до спроб вплинути на гетьмана та переконати його повернутися під «високу руку» московського царя. Це завдання покладалося на лідера лівобережної козацької старшини Я. Сомка, рідного дядька Хмельниченка. У червні 1661 р., з огляду на те, що Хмельницький не по своїй волі змушений був укласти угоду з поляками, а тепер, як і раніше бажає бути у царському підданстві [3, с.76], тому особисто доручалося писати до гетьмана і переконувати, щоб він пам'ятав «про вірне підданство батька свого Богдана Хмельницького та про єдину християнську православну віру і свою перед святим Євангелієм клятвену обіцянку... був під нашою царською величністю високою рукою у вічному підданстві» У царській грамоті наголошувалося, що Сомко має завірити Хмельниченка, що йому будуть пробачені всі попередні провини, натови́ст, як у свій час і його батькові, буде надано місто Гадяч, а також царське жалування та різні милості [3, с.77]. Наказний гетьман направив ряд листів до Ю. Хмельницького, переконуючи того порвати з Польщею [3, с.92].

При цьому в Москві не виключали і варіанту укріплення своїх позицій поки що лише на території Лівобережної України. У такому разі розглядалося питання можливості обрання тут окремого гетьмана, що, звичайно, вело б до розколу козацької України на два гетьманства.

Під впливом чуднівських подій розвивалися і власне польсько-московські відносини. Для Москви вкрай актуальним на цьому етапі було добитися встановлення перемир'я яке дало б можливість відновити свої позиції як в Україні, так і стосовно Речі

Посполитої. Першою спробою реалізувати це завдання стали переговори між князем Ю. Долгорукім та литовськими сенаторами. Слід відзначити, що ініціатива встановлення перемир'я, виходила від останніх. Саме тоді воєводи смоленський Кшиштоф Володковіч та вітебський Владислав Воловіч, а також каштелян новгородський Миколай Юдіцкій звернулися до головнокомандувача московськими військами у Білорусі з пропозицією припинити військові дії до надходження директив від короля та царя. Однак, у Москві це сприйняли з інтересом. Долгорукій запропонував провести переговори в грудні 1661 р. в Шклові [34, s.84]. Уже тоді між сторонами було обговорено питання розведення військ і термінів перемир'я, проте якихось конкретних домовленостей досягнуто так і не було [16, с.135; 34, s.84].

Перемоги осені 1660 р. спонукали королівський двір різко змінити тон спілкування з Москвою. Промовистим у цьому сенсі є королівський універсал від 18 грудня 1660 р. про призначення на 28 березня 1661 р. ординаційного сейму у Варшаві. Якщо в 1658 р., аргументуючи необхідність укладення польсько-московського миру, Ян Казімеж наголошував на слов'янській близькості двох народів, спорідненості мов і релігій, то уже в нових умовах, коли «... з Божої ласки горді московські війська... в Україні під керівництвом Шереметьєва, Козловського, Щербаня, у Великому князівстві Литовському, на Білій Русі з Хованським, Долгорукім... нашими відважними полководцями та військами на голову в полі розбиті і... козацтво до давнього і вірного нам Речі Посполитій підданства ми припровадили», наголошувалося, що «... москаль... будучи оточеним і стиснутим нашими військами безумовно буде молити про мир» [1, с.190–191]. Відтак, у відчутті власної переваги, Варшава готова була зайняти по відношенню до Москви більш сильну позицію та саме з неї вести діалог.

Отже, Чуднівські події 1660 р., а власне поразка московського війська В. Шереметьєва та укладення українським гетьманом Ю. Хмельницьким угоди з керівництвом Речі Посполитої окреслили суттєву зміну співвідношення сил у московсько-польському протистоянні, означивши перевагу Варшави. Однак, повною мірою польському керівництву не вдалося скористатися з цього. Москві все ж вдалося зберегти свої позиції на Лівобережжі України. Втрата гетьманом контролю над цим регіоном, політика тамтешньої старшини, спрямована на обрання окремого гетьмана, а також курс Москви на посилення там своїх позицій, заклали передумови для розколу України на два гетьманства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Акты, издаваемые Виленскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. Вильна: Электро-типогрфія «Русскій Починъ», 1909. Т. 34. Акты относящіеся ко времени войны за Малороссію (1654–1667). 578 с.
2. Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ: Тип. П.А. Кулиша, 1863. Т. 4. 276 с.

3. Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ: Тип. Э. Пратца, 1867. Т. 5. 335 с.
4. Памятники, изданные Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Киевъ: Университетская тип., 1859. Т. 4. 464 с.
5. Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. Киевъ: Тип. Императорскаго Университета Св. Владимира, 1898. Т. 3. 600 с.
6. Российский государственный архив древних актов (Москва). Ф. 124. Малороссийские дела. Оп.1. Стб 1660. Д. 17. 19 л.
7. Российский государственный архив древних актов (Москва). Ф. 124. Малороссийские дела. Оп.1. Стб 1662. Д. 16. 1 л.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) // *Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1.* / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. Київ – Львів: НТШ, 2004. 1086 с.
9. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. F. 354 Archiwum Radziwiłłów. Dział II. Dokumenty Historyczny. Nr 1431. 3 s.
10. Biblioteka Muzeum Książat Czartoryskich w Krakowie. Zebranie rękopisów. Sygn. 402. Oryginały za Jana Kazimierza 1648–1670. 746 s.
11. Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diariusze, Relacje, Pamiętniki i t.p., służyc mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane. 2 tomy. Kraków: Nakładem Józefa Cypcera, 1845. T. I. 367 s.
12. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazjana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań: Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. T. 2. 314 s.
13. Latopisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. Wł. Wojcicki. Tom II. Warszawa. 1853. 213 s.
14. Pamiętnik dziejów polskich / [Z aktów urzędowych lwowskich i z rękopismów zebrał X. Sadok Barącz Dominikan]. Lwów: W drukarni zakładu narod. im. Ossolińskich, 1855. 310 s.
15. Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. T. IV.
16. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений Россіи (по 1800 г.). Ч. 3. Москва: Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1897. 319 с.
17. Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією // *Наук. зб., присвяч. проф. М. Грушевському*. Львів, 1906. С. 288–299.
18. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. Львів: Друк. Наук. тов. ім. Шевченка, 1913. 149 с.
19. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
20. Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія // *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ: Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2008. С. 148–176.
21. Нефедов С.А. Первые шаги на пути модернизации России: реформы середины XVII века // *Вопросы истории* / [гл. ред.: Ахмед Искендеров]. 2004. № 4. С. 33–51.

22. Плохій С. Брама Європи. Пер. з англ. Романа Ключка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.
23. Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Менск: Навука і тэхніка, 1995. 144 с.
24. Соловьев С.М. История России с древнейших времен // *Сочинения. В 18 кн.* / [отв. ред.: О.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев]. Москва: Мысль, 1990. Кн. VI. Т. 11–12. 671 с.
25. Степанков В.В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини // *Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова* / [відп. ред. академіка НАН України В.А. Смолій]. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 187–195.
26. Таирова-Яковлева Т.Г. Проблемы русско-украинских взаимоотношений в середине XVII в. // *Україна-Росія: діалог історіографій: матеріали міжнар. наук. конф. Ін-т. іст. України НАНУ, Канад. ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон), Сіверський ін-т регіон. дослідж.* / [редкол.: В.Ф. Верстюка (відп. ред.), В.М. Бойко (відп. секр.), С.А. Лепявко, С.М. Плохій]. Київ-Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. С. 47–51.
27. Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). Москва: Индрик, 2010. 656 с.
28. Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ: Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2008. 86 с.
29. Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // *РОССИЯ – УКРАИНА: история взаимоотношений*. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. URL: <http://litopys.org.ua/index.html> (дата звернення: 17.08.2003 р.).
30. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини : Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). Київ: Основи, 2003. 644 с.
31. Hniłko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa: Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1931. 189 s.
32. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów : Mit czy rzeczywistość (Uгода Hadziacka – teoria i praktyka). Kraków: Księgarnia akademicka, 2007. 182 s.
33. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzecząpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. 452 s.
34. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa: PWN, 1959. 281 s.

В. В. Газин

Чудновская кампания 1660 г. – рубежное событие московско-польского противостояния в борьбе за Украину

В статье проанализированы результаты Чудновской кампании 1660 г. в смысле ее влияния на ход московско-польской войны 1654–1667 гг.

Автор отмечает, что данное событие, а именно поражение московского войска воеводы Василия Шереметьева под Чудновым и заключения украинским гетманом Ю. Хмельницьким соглашения с Польшей, что произошло под Слободищами (подписание Слободищенского трактата, который фиксировал восстановление действия Гадячского соглашения 1658), привела к изменению соотношения сил в московско-польском противостоянии.

Для Варшавы создались предпосылки для победоносного завершения войны с Москвией и полного возвращения Украины под свою власть.

Однако, ситуация в Украине, которая была почти безнадежной для Москвы, вскоре существенно улучшилась. И здесь едва ли не главным фактором стала позиция левобережной казацкой старшины, которая отказалась признать соглашение, подписанное в Слободищах.

При таких условиях в Москве для укрепления своих позиций хотя бы на территории Левобережной Украины, берут курс на избрание здесь отдельного гетмана, что вело к расколу казацкой Украины на два гетманства.

Ключевые слова: Чудновская кампания, Сободищенський трактат, Юрий Хмельницкий, Речь Посполитая, Московия.

V. Hazin

Chudnivsky campaign 1660 – border event of the Moscow-polish constitution in the fight for Ukraine

The article analyzes the results of the Chudniv campaign of 1660 in the sense of its influence on the course of the Moscow-Polish war of 1654–1667.

The author notes that this event, namely the defeat of the Moscow army of the voivode Vasiliy Sheremetyev under Chudniv and the conclusion by the Ukrainian hetman Y. Khmelnytskyi of an agreement with Poland that took place under Slobody (signing the Slobodishchensky treatise, which fixed the resumption of the action of Hadiach, 1658). changes in the balance of power in the Moscow-Polish confrontation.

Warsaw has created the preconditions for a victorious end to the war with Moscow and the complete return of Ukraine to power.

However, the situation in Ukraine, which was almost hopeless for Moscow, soon improved significantly. And here, perhaps, the main factor was the position of the Cossack left-wing Cossack, who refused to recognize the agreement signed under Slobody.

In such circumstances, in Moscow, in order to consolidate their positions, at least on the territory of the Left Bank of Ukraine, they take the course of electing a separate hetman here, which ultimately led to the split of Cossack Ukraine into two hetmans.

Key words: Chudniv campaign, Sobodyshche treatise, Yuri Khmelnytskyi, Commonwealth, Muscovya.

Отримано: 2.11.2019